

І. В. Грицюк, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Державного податкового університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-4057>

І. Г. Бірюкова, кандидат юридичних наук,
викладач Ірпінського фахового коледжу економіки та права
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3320-5822>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ, ЯКА ПІДЛЯГАЄ КРИМІНАЛЬНІЙ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ)

Стаття присвячена актуальним питанням визначення суб'єкта кримінальних правопорушень та його впливу на правозастосовну практику. У статті висвітлюється розуміння суб'єкта кримінальних правопорушень в сучасній доктрині національного кримінального права. Здійснюється аналіз наявних позицій щодо визначення й розуміння цього елемента складу кримінального правопорушення.

Розглянуто теоретичні питання, пов'язані з ознаками суб'єкта кримінального правопорушення та власне самим поняттям, й практичні положення, які стосуються кваліфікації кримінальних правопорушень. Встановлено, що виконання всіх ознак суб'єкта є обов'язковим для всіх видів кримінальних правопорушень, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу України.

Ключові слова: кримінально-правова характеристика, кримінальні правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, осудність, вік кримінальної відповідальності, спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, кримінальна відповідальність, Кримінальний кодекс України.

I. V. Hrytsiuk, I. G. Biriukova. Criminal-legal characteristics of a person subject to criminal liability (subject of criminal offense)

The article is devoted to topical issues of determining the subject of criminal offenses and its impact on law enforcement practice. The article highlights the understanding of the subject of criminal offenses in the modern doctrine of national criminal law. An analysis of existing positions on the definition and understanding of this element of the criminal offense.

Theoretical questions related to the features of the subject of a criminal offense and the concept itself, as well as practical provisions related to the qualification of crimes, are considered. It was established that the fulfillment of all signs of the subject is mandatory for all types of criminal offenses provided for in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal-legal characteristics, criminal offenses, subject of criminal offense, sanity, age of criminal responsibility, special subject of criminal offense, criminal liability, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших аспектів у галузі кримінального законодавства є питання про особу, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкта кримінального правопорушення). За різних часів Української державності це питання розвивалось, набувало нових значень та все ж залишалося одним з ключових. Це пояснюється тим, що особа, яка підлягає кримінальній відповідальності завжди мала бути покарана відповідно до чинного законодавства, що у свою чергу ставало елементом запобігання вчинення нових кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичними розробками питань суб'єкта кримінального правопорушення, зокрема спеціального, займалися такі вчені, як П. А. Воробей, О. О. Гончарук, В. К. Грицюк, О. В. Денісова, А. Ю. Дорохіна, О. О. Дудоров, А. Ф. Зелінський, В. В. Кузнецов, П. С. Магишевський, О. О. Михайлов, А. В. Савченко, М. С. Таганцев, Н.Г. Таран, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур та інші. Попри вагомий внесок учених у розроблення питань суб'єкта кримінального правопорушення, залишається значна кількість проблем, які потребують розв'язання, зокрема пов'язаних з поняттям суб'єкта кримінального правопорушення, визначенням осудності, неосудності, обмеженої осудності, віку, з якого настає кримінальна відповідальність, з метою підвищення ефективності застосування кримінального законодавства та посилення кримінально-правової охорони суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У структурі складу кримінального правопорушення такий його елемент, як суб'єкт кримінального правопорушення, завжди займав і продовжує займати (особливо на сучасному етапі розвитку кримінального права) важливу й вирішальну позицію, без урахування якої не можливо здійснити належну кримінально-правову характеристику відповідного правопорушення, його складу, а також інших елементів та ознак, здійснити правильну кваліфікацію вчиненого суспільно небезпечного

діяння, визначити та застосувати покарання й інші заходи кримінально-правового характеру, встановити взаємозв'язок з багатьма нормами та інститутами не лише кримінального права, але й інших галузей прав, тощо. Загалом кримінально-правовий аналіз інституту суб'єкта кримінального правопорушення орієнтується на текст Кримінального кодексу України (далі – КК України), який формалізує всі його ознаки. Однак, поза увагою залишаються змістовні аспекти, які перетворюють формалізовану модель суб'єкта кримінального правопорушення (як загального, так і спеціального) в дійсного учасника суспільних відносин, які охороняються українським законодавством.

Складність уявлення та розуміння питань про суб'єкт кримінального правопорушення зумовлена різноманітними чинниками. Проблемним є й надзвичайна варіативність суб'єктів кримінальних правопорушень, а отже й труднощі звітності щодо кримінальної статистики в Україні. Крім того, кримінальне законодавство низки країн взагалі не містить положень щодо загального суб'єкта кримінального правопорушення (окрім, можливо, віку, з якого особа може чи до якого особа не може притягуватися до кримінальної відповідальності), не кажучи вже про спеціальний суб'єкт чи його окремі види.

Зазначимо, що у науці кримінального права України питання про теоретичні та прикладні аспекти суб'єкта кримінального правопорушення підіймалися не вперше і були предметом пізнання на рівні низки досліджень.

На думку Таран Н.Г., вчення про суб'єкт злочину (в теорії кримінального права) розроблялось в межах трьох його шкіл, «основними постулатами яких було: 1) антропологічна школа: суб'єкт злочину – це особа, яка від народження має схильність до вчинення протиправних, злочинних діянь; 2) класична школа: суб'єкт злочину – особа, яка наділена необмеженою волею й має право вчиняти дії різного характеру, керуючись власним розсудом; 3) соціологічна школа: суб'єкт злочину – психічно невірноважена особа, яка вчиняє злочин в результаті впливу на неї зовнішніх факторів. В основу сучасного вчення про суб'єкт злочину покладені ідеї класичної школи кримінального права» [5, с. 27].

Згідно ч. 1 ст. 11 КК України, «кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». [1]. Відтак, суб'єкт виступає обов'язковою ознакою кримінального правопорушення, а також обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення.

Поняття та ознаки суб'єкта кримінального правопорушення законодавець закріпив у Розділі IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)» Загальної частини КК України. Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [1].

Тобто, щоб бути суб'єктом кримінального правопорушення згідно з Особливою частиною КК України, особа повинна відповідати трьом обов'язковим ознакам:

- а) бути фізичною особою;
- б) бути осудною особою;
- в) досягти відповідного віку.

Спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України).

Виконання всіх цих ознак є обов'язковим для всіх видів кримінальних правопорушень, передбачених в Особливій частині КК України.

Поняття суб'єкта як *фізичної особи* означає, що лише людина може нести кримінальну відповідальність. Національне законодавство розглядає тільки індивідуальну кримінальну відповідальність фізичної особи за вчинення нею кримінального правопорушення. В статтях 6-8 КК України передбачено кримінальну відповідальність громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що вказує на фізичну особу як суб'єкта кримінального правопорушення. Відмова притягати до кримінальної відповідальності померлих осіб, тварин, неживих істот, предметів, сил природи і юридичних осіб повністю відповідає принципу індивідуальної, особистої відповідальності кожної людини за вчинення нею суспільно небезпечних дій - одного з основних принципів кримінального права України.

Важливо зауважити, що чинний КК України визнає тільки фізичну особу як суб'єкта кримінального правопорушення, хоча Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13.05.2014 р. № 1261-VII було додано новий розділ XIV¹ – «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» (Закон № 314-VII від 23.05.2013) [2]. Однак, цей розділ потребує уточнень та доповнень, спрямованих на удосконалення та гармонізацію його положень з положеннями КК України.

За кримінально неправомірні дії, які відбуваються в процесі діяльності юридичної особи, відповідальність несе винна фізична особа, яка здійснила такі дії. Відповідальність юридичних осіб визначається шляхом застосування адміністративних або цивільних санкцій (накладання штрафів на установи, підприємства, організації, заборона їхньої діяльності тощо) [4, с. 75].

Суб'єктом кримінального правопорушення може бути лише *осудна особа*, тобто особа, яка під час вчинення діяння, передбаченого КК України, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України). Неосудні особи позбавлені такої здатності і тому не можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення. Згідно з КК України особи, які визнані судом обмежено осудними, підлягають кримінальній відповідальності, тобто є суб'єктами кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 20 КК України) [1]. Відтак, осудність – це психічний стан людини, за якого вона під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. За розгорнутим визначенням осудність – це кримінально-правова категорія, яка характеризує психічний стан особи під час вчинення кримінального правопорушення, при якому у неї повністю збережена здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [7].

Людина, яка володіє нормальними розумовими і вольовими якостями, здатна свідомо сприймати вплив на її мозок впливу зовнішнього світу, а значить і здатна критично підходити до своєї поведінки, розуміти вимоги, які пред'являються до неї встановленими в суспільстві правилами поведінки. Володіючи цими якостями, кожна психічно здорова людина може нести відповідальність за свої дії і вчинки, в тому числі і за суспільно небезпечні діяння. Таким чином, кримінальне право України розглядає людину не як безвільну біологічну істоту, яка цілком залежить від біопсихофізіологічних факторів, а як особистість, наділену розумом і волею, здатну вільно вибирати той чи інший соціально значущий варіант поведінки [8].

Осудність – це психічний стан особи, що полягає в її здатності за станом психічного здоров'я усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність свого діяння, керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення й нести в зв'язку з цим кримінальну відповідальність.

В цьому визначенні осудності можна виділити наступні ознаки: 1) осудність не є психічним станом індивіда або його психофізіологічною властивістю, а є правовою категорією, що означає здатність особи розуміти вчинене та його можливі наслідки, а також може призвести до визнання особи злочинцем; 2) підкреслюється нерозривний зв'язок осудності з діянням в цілому, а не тільки з окремою дією або бездіяльністю, а також з часом його вчинення; 3) вказується зв'язок осудності з виною і кримінальною відповідальністю, де осудність є передумовою вини особи і її кримінальної відповідальності.

Формула осудності, яка міститься в КК України, базується на двох критеріях: юридичному (психологічному або психофізіологічному) і медичному (біологічному). Юридичний критерій означає, що особа здатна усвідомлювати характер своїх суспільно-небезпечних дій, а також керувати ними. Медичний критерій вказує на стан психіки особи (відсутність психічних захворювань, недоліків розумового розвитку) [8].

Взагалі осудність – це стан психічно здорової людини. Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених законом. Якщо виникає сумнів з приводу осудності, органи досудового розслідування чи суд признають судово-психіатричну експертизу. Особа повинна бути визнана судом осудною чи неосудною не взагалі, а лише стосовно діяння, що їй інкримінується. Стан осудності протилежний за змістом стану неосудності, який виключає відповідальність особи, а також відрізняється від обмеженої осудності – стану, який характеризується нездатністю особи повною мірою усвідомлювати свої діяння та/або керувати ними, що, однак, не виключає її кримінальної відповідальності [4].

Згідно зі ч.1 ст.20 ККУ, особа, яка через психічний розлад не повністю здатна усвідомлювати свої дії (або бездіяльність) та/або керувати ними, може бути визнана судом обмежено осудною і підлягає кримінальній відповідальності [1].

У практиці іноді трапляються ситуації, коли особа була осудною під час вчинення кримінального правопорушення, але після його скоєння зазнала психічного захворювання, що позбавляє її здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Застосування покарання до такої особи суперечить принципу гуманізму та не сприяє досягненню цілей покарання. Така ситуація передбачена ч. 3 ст. 19 КК України, яка передбачає можливість застосування примусових заходів медичного характеру до такої особи за рішенням суду, а після одужання вона, на відміну від особи, що визнана неосудною, може бути піддана покаранню на загальних засадах ч. 4 ст. 95 КК України [1].

Суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки *особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності*. У частині 1 ст. 22 КК України зазначено, що «кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років» (загальний вік кримінальної відповідальності). У частині 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності – особи віком від 14 до 16 років можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення лише у разі вчинення ними кримінальних правопорушень, що перелічені у ч.2 ст. 22 КК України. Діти до 14 років не підлягають кримінальній відповідальності [4, с. 75].

У кримінальних законодавствах більшості держав визначено мінімальний вік кримінальної відповідальності, а в деяких випадках також наводиться певна диференціація віку кримінальної відповідальності залежно від суспільної небезпеки конкретних злочинів (кримінальних правопорушень), орієнтації на історичних етапах їх становлення і зазнає значних коливань з урахуванням особливостей розвитку тієї чи іншої держави окремо. Мінімальний вік кримінальної відповідальності по-різному регламентується

законодавцями окремих держав, і коливається в діапазоні від 7 до 15 років. Так, найнижчі вікові межі на рівні 7 років встановлені в більшості східних держав, наприклад, у Єгипті, Іраку, Ємені, Лівані тощо. Мінімальний вік кримінальної відповідальності у 13 років встановлений законодавством Франції, Узбекистану, у кодексах низки штатів США, у 14 років – у Болгарії, Норвегії, Німеччині, Японії, більшості країн СНД, у 15 років – у Данії, Швеції, Фінляндії, тощо. Також в Алясці, Алабамі, Флориді та деяких інших штатах взагалі не визначено мінімальну вікову межу – відповідальність залежить від розсуду суду в кожному конкретному випадку [9, с. 186].

Кримінальне законодавство України передбачає диференційований підхід до встановлення віку кримінальної відповідальності. Так, загальний вік кримінальної відповідальності встановлений з 16 років, проте у випадку вчинення низки кримінальних правопорушень, перелік яких вичерпно визначено у ч. 2 ст. 22 КК України, передбачено знижений (або мінімальний) вік настання відповідальності, а саме з 14 років [3].

Більшість науковців поділяють точку зору що у піддрунтя зниження віку кримінальної відповідальності покладено такі критерії: 1) рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього (він свідчить про можливість уже в 14 років усвідомлювати суспільну небезпечність і протиправність кримінальних правопорушень, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК України); 2) значна поширеність більшості з цих кримінальних правопорушень серед підлітків; 3) значна суспільна небезпечність (вага) більшості з цих кримінальних правопорушень [4, с. 131]. Проте, необхідно пам'ятати, що поняття «мінімальний вік кримінальної відповідальності» та «загальний вік кримінальної відповідальності» не є рівнозначними. Загальний вік кримінальної відповідальності завжди вищий та наближений до віку досягнення громадянином повної дієздатності.

На думку Тація В.Я., в основі зниження віку кримінальної відповідальності, лежать такі критерії: 1) рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього, що вказує на його можливість усвідомлювати суспільну небезпечність та протиправність кримінальних правопорушень, перерахованих у частині 2 статті 22 КК України, уже з 14 років; значна поширеність цих кримінальних правопорушень серед підлітків; велика суспільна небезпека (вага) більшості з цих кримінальних правопорушень [4].

Заслуговує на увагу обґрунтування позиції Таран Н.Г. про зниження віку кримінальної відповідальності за різні види кримінального правопорушення, яка у своїх дослідження підтверджує це статистичними даними, отриманими Генеральною прокуратурою України та які свідчать про зниження віку дитячої злочинності. На її думку, загальним віком кримінальної відповідальності може бути досягнення особою, яка вчинила кримінальне правопорушення 15-річчя, а за кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 22 КК України, в яких додатковим безпосереднім об'єктом виступає життя та здоров'я потерпілого – 13 років, за інші, передбачені ч. 2 ст. 18 КК України – 14 років. Автором наводиться перелік позитивних аргументів про доцільність зниження віку осіб, для застосування до них примусових заходів виховного характеру та запропоновано визначити нижню вікову межу, починаючи з досягнення особою, яка вчинила кримінальне правопорушення 10 років [5, с. 4].

Щодо верхньої межі віку кримінальної відповідальності, слід зазначити, що особам, які досягли 65-річного віку на момент винесення вироку, а також особам, які на момент вчинення кримінального правопорушення є особами, у віці до 18 років, не може бути призначено довічне позбавлення волі. Виправні роботи й обмеження волі не призначаються жінкам та чоловікам, що досягли пенсійного віку.

Аналізуючи особу, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення) частково зупинемося на *спеціальному суб'єкті кримінального правопорушення*

У КК України спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення визначається як фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України) [1].

У своїх дослідження А.В. Ландіна стверджує, що на перший погляд, у визначенні досить повно викладені всі ознаки, які можуть бути наявними у спеціального суб'єкта. Але в жодній нормі кримінального законодавства не визначено, які критерії можуть визначати особу як спеціального суб'єкта, яким способом має бути визначено у відповідній нормі КК України, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Тому і саме визначення спеціального суб'єкта кримінального правопорушення вимагає більш чіткого формулювання [10, с. 56].

Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення – особа, що поряд із загальними ознаками суб'єкта має додаткові, зазначені в законі, ознаки, тільки при наявності яких може наставати кримінальна відповідальність по визначеній статті чи частині статті КК України. Ця особа може вчинити такі дії, до яких більшість звичайних людей не мають доступу. Звичайні люди, що не володіють спеціальними якостями (ознаками), не можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення. Наприклад, суб'єктом державної зради не може виступати іноземець.

Звідси, ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення виявляють різноманітні особливості особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, характеризуючи особистість; ці властивості підкреслюються законодавцем у конкретних складах. На думку І.О. Бандурки, вони настільки істотні, що їхня наявність, з точки зору кримінального закону, або робить діяння суспільно небезпечним, або різко змінює характер та ступінь суспільної небезпеки [11, с. 23].

Ознаки спеціального суб'єкта доповнюють загальне поняття суб'єкта кримінального правопорушення, виступаючи як додаткові. Ці спеціальні ознаки можуть бути різними, наприклад, службове становище, професія (лікар), певна діяльність (підприємець), родинні відносини (мати новонародженої дитини) та інші. Вони певною мірою є обмежувальними, бо вони визначають, що те чи інше кримінальне правопорушення може вчинити не будь-яка особа, а тільки та, яка має такі ознаки. Тому особи, які не мають таких ознак, не можуть нести відповідальність за конкретним кримінальним законом, у якому зазначений спеціальний суб'єкт.

Погоджуємося із думкою І.О. Бандурки, яка, враховуючи різні підходи вчених до класифікації ознак спеціального суб'єкта, дійшла до висновку, що «спеціальний суб'єкт характеризується такими додатковими ознаками: 1) громадянство (громадянин України, особа без громадянства, іноземці з різними офіційними статусами); 2) за віком (особи до чотирнадцяти років, особи від 14 до 16 років, особи старші за 16 років); 3) за сімейними відносинами та обов'язками (несплата аліментів, невиконання батьківських обов'язків тощо); 4) за статтю (статеві злочини різних типів); 5) за посадовим статусом і обов'язками (посадові злочини та зловживання); 6) стосовно виробничих і господарських відносин та обов'язків; 7) стосовно військового обов'язку (військові злочини); 8) стосовно транспортних та технічних засобів підвищеної небезпеки; 9) за ситуативними особливими статусами; 10) за іншими професійними підставами і відповідними обов'язками (медичні працівники, педагоги, рятувальники тощо); 11) за ситуативними обов'язками на договірних підставах (доглядачі за хворими чи малолітніми тощо) [11, с. 23].

Висновки. Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що суб'єкт кримінального правопорушення є одним з ключових елементів кримінального законодавства. Встановлення особи, вік, осудність та інші складові аспекти суб'єкта кримінального правопорушення досі є спірними питаннями та зазнають змін у відповідності до змін у законодавстві. Проведене дослідження ключових елементів поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» дало змогу охарактеризувати ознаки «спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, які виступають як додаткові до загального його поняття.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 14.10.2014р. № 1261-VII. Дата оновлення: 21.11.2021 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1261-18>.
3. Гриненко І. Ознаки суб'єкта злочину як критерій класифікацій злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №7. С. 182-187.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за заг. ред. М.І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доп. Київ : ВД «Дакор», 2019. 75-77 с.
5. Таран Н.Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 227 с.
6. Кримінальний кодекс УРСР 1960 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html
7. Осудність : Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н-П. 720 с.
8. Осудність : Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Осудність>.
9. Аніщук В.В. Вік кримінальної відповідальності: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 186-188,
10. Ландіна А.В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2018. №1 (10). С. 54-63.
11. Бандурка І. О. Спеціальний суб'єкт як елемент складу злочинів, вчинених проти дітей *Європейські перспективи*. 2015. № 2. С. 21-25.